

*Додонов Д. Р.,
аспірант кафедри політології
Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова*

РАЦІОНАЛЬНІСТЬ ЯК КРИТЕРІЙ ТИПОЛОГІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ

Анотація. У статті досліджується політична поведінка основних акторів в демократичному суспільстві. Виводиться загальний для всіх критерій оцінки. Формулюється типологія суб'єктів політичного простору за ступенем раціональності в політичному житті.

Ключові слова: політика, політична поведінка, політичні суб'єкти, раціональність, лідер, політичні активісти, маси.

Актуальність дослідження. Постсучасний політичний простір відрізняється асиметричністю, ацентричністю, різномістю, плюральністю. Ті сфери суспільного життя, що традиційно контролювала держава, перетворюються на арену конкурентної боротьби угруповань громадянського суспільства. Держава поступово втрачає монополні позиції та право казати від імені «всього народу», внаслідок чого зростає значення недержавних акторів та різного роду альтернативних (опозиційних, нейтральних, анархістських, абсентеїстських) настроїв. Збільшується роль м'якої сили цінностей, суспільних ідеалів та особистісних переконань, а також інструмента їх підтримки — політичного дискурсу.

Значна доля політичних процесів переміщується до віртуального простору, в соціальні мережі та на сторінки Інтернет-сайтів. Це обумовлює появу новітніх форм політичної поведінки, яка набуває рис ігрового дійства без раціонально визначеної та всім зрозумілої суспільно значущої мети. Політична участь стає самодостатньою, нерегульованою, та, водночас, гротескною, ангажованою.

На цьому тлі процес демократичного транзиту характеризуються невизначеністю, проблематичністю та негарантованістю результатів. В ході демократизації конкретного соціуму завжди існує ризик відторгнення універсальних демократичних процедур і цінностей, зриви та рецидиви авторитаризму. Історичний досвід переконує, що демократичний транзит не обов'язково завершуються встановленням консолідованих демократій. Більш того, і в Україні демократичні перетворення не можна остаточно охарактеризувати як незворотні та завершені. Скоріше доцільно казати про пошук власної національної форми демократії, яка впливає з реальної політичної практики і є ре-

зультатом міжпартійної боротьби та конкуренції впливових олігархічних кланів.

Мета статті полягає у визначенні основних типів поведінки політичних суб'єктів в демократичному суспільстві на основі рівня її раціональності. Ця робота є продовженням науково пошуку, розпочатого в статті «Проблема типологізації політичної поведінки» [1, с. 83-89]. Проаналізувавши кількість акторів у політичному житті, та усвідомивши їх унікальність та різнобарвність, ми вирішили згрупувати політичну поведінку в залежності від ступеню раціональності.

Як відомо, політична поведінка відрізняється переплетінням раціональних та ірраціональних мотивів. При цьому під ірраціональними маються на увазі всі прояви неусвідомленості, несистематизованості, невпорядкованості, неаргументованості, недоцільності, відсутності закономірності, складності понятійного вираження і передачі. Ірраціональна політична поведінка ґрунтується на інстинктах, афектах, безсвідомих імпульсах, емоціях, малозрозумілих симпатіях та антипатіях. На практиці ірраціональну політичну поведінку можна спостерігати на стихійних мітингах та акціях протесту.

Раціональна політична поведінка визначається за допомогою координат «ціль» — «засоби» — «результат». Прикладами раціональної можна вважати електоральну поведінку, тобто участь на виборах, коли виборці свідомо зважують переваги і недоліки кандидатів та їх програм. Суб'єкти раціональної політичної поведінки мають чітке уявлення про цілі, яких вони мають досягти, знають адекватні цим цілям методи, здатні порівнювати різні завдання, встановлюючи систему пріоритетів, робити прогнози, а також можуть переглядати та вносити зміни в свою стратегію, якщо вона не приводить до очікуваних результатів.

В структурі політичної поведінки, яка включає поведінкові передумови (інстинкти, цінності, потреби), мотиви (афекти, установки, ідеали та переконання), стимули (страх, моральні, матеріальні та постматеріальні), суспільні регулятиви поведінки (архетип, традиція, закон), проведена градація між раціональними, раціонально-ірраціональними та суто раціональними елементами. Але, враховуючи той факт, що сучасна постнекласична

раціональність містить в собі елементи ірраціонального, то розмежування раціо-ірраціо є умовним, а то і взагалі проблематичним.

Відповідно, обидві складові, хоч і в різній мірі, присутні й в формах політичної поведінки, яка в демократичних системах складається з електоральної поведінки, політичної участі та протестної поведінки.

Детальний аналіз варіантів типологізацій політичної поведінки наочно демонструє необхідність полікритеріального підходу, коли жоден з існуючих критеріїв окремо не може претендувати на вичерпність. Відкритий чи закритий, індивідуальний чи масовий, конвенціональний чи неконвенціональний, конформістський чи неконформістський, силовий чи несиловий, санкціонований чи несанкціонований різновиди політичної поведінки не завжди виключають один одного. Тому більш функціональними, на наш погляд, виглядають комбінації декількох критеріїв, таких як рівень активності, готовність до участі в акціях протесту, ступень залучення індивідів у політичні процеси та ін.

Однією з «вдалих класифікацій», за визначенням О. Мелешкіної, є типологія М. Кааза і А. Маша, [2 с. 153-155] які запропонували комбінувати форми політичної участі на підставі, з одного боку, рівня активності, а з іншого — конвенціонального/неконвенціонального характеру індивідуальної політичної поведінки. Вони виокремили наступні п'ять груп:

— неактивні — мінімальний рівень участі; представники цієї групи або взагалі уникають брати участь у політичному житті, або обмежуються отриманням інформації, підтримкою петицій (у випадку, якщо до них звернуться), деякі голосують на виборах;

— конформісти — підвищена активність в межах конфесіональних форм політичного життя; представники цієї категорії можуть виступати агітаторами у політичних кампаніях, але майже не висувують своїх кандидатур, уникаючи активної політичної участі;

— реформісти — прихильники активних конвенціональних дій, спрямованих на зміну існуючого стану; можуть використовувати легітимні форми політичних протестів: демонстрації, пікети, бойкоти тощо;

— активісти — відрізняються найбільш повною участю у політичних процесах, комбінуючи конвенціональні та неконвенціональні форми в залежності від ситуації;

— протестувальники — за рівнем активності мало відрізняються від попередніх двох категорій, але більш схильні до неконвенціональних форм участі.

Така типологія набула широкого розповсюдження, але, на наш погляд, вона не позбавлена суттєвого недоліку, адже за межами вказаних груп залишаються ті категорії громадян, які, власне кажучи, і визначають спрямованість і характер політичних процесів. Йдеться про політичних лідерів, їх найближчих послідовників (помічників, консультантів, політтехнологів), професійних політиків, експертів, партійних діячів, тобто тих, для кого політика є основним видом діяльності.

Взагалі, питання про суб'єкт політичної поведінки є складним і не має однозначної відповіді. У наведеному варіанті класифікації в якості суб'єкта постає індивід як джерело активної, свідомої предметно-практичної діяльності. Дійсно, узагальненим суб'єктом політичної поведінки в умовах демократії є громадянин. Але справа в тому, що в реальності не існує абстрактного громадянина, виключеного з різного роду асоціацій. Така позиція нагадує «соціальний атомізм», де кожний громадянин-атом розглядається поза межами молекул, які ці атоми утворюють. Індивіда необхідно розглядати в системі його відношень з урахуванням зворотного зв'язку, спрямованого від нього до системи.

Щоб усунути цей недолік доцільно розглядати колективні суб'єкти політичної поведінки, які об'єднують громадян на підставі спільної дії в напрямку реалізації їх політичних інтересів. У такий спосіб окремий громадянин, як суб'єкт політичної поведінки, нікуди не зникає, він складає групи собі подібних, які можуть бути охарактеризовані, як надіндивідуальні — групові суб'єкти.

Це важливо підкреслити ще й тому, що більшість політичних процесів відбуваються в межах політичних інститутів з чітко регламентованими процедурами, нормами, цінностями та санкціями за порушення останніх. Навіть у тих випадках, коли йдеться про лідера як індивідуального суб'єкта політичної поведінки, ми маємо справу не з ізольованою особою, а з політичним інститутом, який цей лідер уособлює.

Російські політологи пропонують згрупувати учасників політичної поведінки в чотири групи в залежності від статусу і ролей суб'єктів, а саме:

— лідери, що очолюють політичний рух (організацію) та своїм впливом сприяють її згуртуванню та досягненню спільних цілей;

— інтелектуальні лідери, які не висувують політичних директив, але своєю інтелектуальною діяльністю (публіцистичною, науковою, агітаційною) утворюють акценти емоційної напруги навколо актуальних проблем, що ставить їх у центр громадської уваги;

— активісти — посередники між лідерами та послідовниками; вони мобілізують учасників руху,

постачають лідерам необхідну інформацію, можуть вносити корективи до стратегії та тактики мас;

– послідовники, що утворюють «політичну масу», підтримують лідера й актив, тому що їм вони делегували представництво і захист своїх інтересів [3, с. 99].

Для диференціації суб'єктів політичної поведінки скористуємося підходом, запропонованим Г. Ділігенським. В залежності від рівня залученості громадян в суспільне життя він виокремлює наступні три групи: «по-перше, людей, для яких політика або робота в громадських організаціях є основною сферою професійної діяльності («професіонали» і «лідери»); по-друге, тих, хто зайнятий в інших сферах професійної діяльності або належить до несамодостатніх категорій населення (доросла учнівська молодь, пенсіонери, домогосподарки), але систематично й активно бере участь у суспільно-політичному житті («активісти»), і, по-третє, та переважна більшість суспільства, яка такої систематичної участі в ній не бере («маса»» [4, с. 157].

Солідаризуючись з Г. Ділігенським, виокремимо три різновиди суб'єктів політичної поведінки: політичні лідери; політичний актив; маси. На перший погляд здається, що така класифікація побудована за принципом «одиничне-особливе-загальне», при цьому рівню одиничного відповідає лідер, рівню особливого — політичні активісти, а рівню загального — маси. Але суто кількісний підхід не вичерпує проблеми, і набагато важливіше враховувати не кількість індивідів, що входять до складу колективного суб'єкта, а їх місце і роль в організації політичного життя. Для опису цієї моделі доречніше метафора: «пастух-вівчарки-вівці», хоч і вона не вичерпує всього багатоманіття реальних політичних відносин, особливо за умов демократії.

Іншим принциповим моментом при розгляді існуючих режимів політичної поведінки є рівень раціональної складової, притаманний конкретному суб'єктові.

При виокремленні ступеню (або рівня) раціональності необхідно враховувати усвідомлений, цільовідповідний, логічний характер поведінки. З усього розмаїття концепції раціоналізації для нас найважливішим є виокремлення ірраціональної, раціонально-ірраціональної та суто раціональної політичної поведінки. Така класифікація співзвучна з веберівськими типами соціальної поведінки (традиційний, ціннісно-раціональний, цілераціональний), або більш новітньою класифікацією Г. Ділігенського (інертно-фаталістичий, стихійно-раціональний та рефлексивний). Існують й інші схеми процесу раціоналізації людської поведінки, але їх суть зводиться до виокремлення низького,

середнього та високого ступеня раціональної складової.

В образно-поетичному викладенні зазначені рівні раціональності знайшли свій вираз у відомій середньовічній притчі про будівників Шартрського собору.

Якось один мандрівник спитав стомленого робітника, що штовхав важку тачку з камінням «що він робить?». Той відповів десь так - «Перевожу каменюки, хай їм грець!». Другий будівельник, якого зустрів мандрівник за подібних обставин далі по дорозі відповів — «Заробляю на хліб родині». І лише третій з гордістю проголосив «Я буду Шартрський собор!». Отже, ми бачимо різні рівні усвідомлення мотивів власної діяльності. Найвищим рівнем раціональності є ступень рефлексії, при якому людина наділяє свої дії вищим сенсом.

Проблема має необхідність полікритеріального підходу, коли жоден з критеріїв типологізації окремо не може претендувати на вичерпність. Відкритий/ закритий, індивідуальний/масовий, автономний/мобілізаційний, санкціонований/несанкціонований, конвенційний/неконвенційний, силовий/несиловий, конформістський/нонконформістський, конструктивний/деструктивний типи політичної поведінки не завжди виключають один одного, часом доповнюють її характеристики.

В результаті комбінації зазначених методів проведена процедура типологізації поведінки політичних суб'єктів в залежності від рівня раціональності.

У графічному вигляді цю типологію можна подати як варіативну модель — матрицю (Таблиця 1).

Отримана варіативна модель-матриця, в якій комбінація трьох станів з трьома рівнями раціональності призводить до формалізації дев'ятох режимів-кластерів:

- Режим А: політична поведінка лідера з низьким рівнем раціональності;
- Режим В: політична поведінка лідера з середнім рівнем раціональності;
- Режим С: політична поведінка лідера з високим рівнем раціональності;
- Режим D: поведінка політичних активістів з низьким рівнем раціональності;
- Режим Е: поведінка політичних активістів з середнім рівнем раціональності;
- Режим F: поведінка політичних активістів з високим рівнем раціональності;
- Режим G: політична поведінка мас з низьким рівнем раціональності;
- Режим H: політична поведінка мас з середнім рівнем раціональності;

ВАРІАТИВНА МОДЕЛЬ РЕЖИМІВ ПОВЕДІНКИ ПОЛІТИЧНИХ СУБ'ЄКТІВ В ЗАЛЕЖНОСТІ ВІД РІВНЯ РАЦІОНАЛЬНОСТІ

<i>Суб'єкт</i>	<i>Рівень раціональності</i>		
	<i>Низький</i>	<i>Середній</i>	<i>Високий</i>
<i>Лідер</i>	Режим А Фаталістична поведінка («Лідер-фаталіст»)	Режим В Прагматична поведінка («Лідер-прагматик»)	Режим С Рефлексивна поведінка («Лідер-ідеолог»)
<i>Активісти («послідовники»)</i>	Режим D Популістська поведінка	Режим Е Лобістська поведінка	Режим F Запрограмована поведінка
<i>Маси</i>	Режим G Інертно-пасивна поведінка, рессентимент	Режим H Мобілізована поведінка, абсентеїзм	Режим I Автономна поведінка «організованого суспільства»

— Режим І: політична поведінка мас з високим рівнем раціональності.

Зазначимо, що спроби замінити однолінійний спосіб диференціації психологічних параметрів на матричний не є чимось новим для політичної науки. Окрім згаданих вище М. Каазе і А. Маша, які в своїй класифікації попарно комбінують змінні параметри, слід вказати на праці О. Єгорової, де наводиться методика створення портретів видатних політиків за їх психологічними характеристиками. Дослідниця виокремлює імпліцитні змістовні (потреби, мотиваційна сфера, система переконань), імпліцитні процесуальні (пізнавальні процеси, стійкість до стресу, ставлення до невдач, рішучість), експліцитно змістовні (тактичний аспект прийнятих рішень, визначає їх конкретний зміст) та експліцитно процесуальні фактори (стилі керівництва та міжособистісних відносин, «лінгвістичні і поведінкові характеристики особистості, які спостерігаються візуально») [5, с. 16-24].

Так само, Л. Етерідж аналізував психологію американських президентів ХХ ст. за двома параметрами: 1) сильна чи слабка потреба у владі та 2) екстравертний або інтравертний стиль спілкування з людьми [6, с. 443-451]. Політолога цікавило, який вплив чинили комбінації цих якостей на зовнішню політику президентів. В результаті ним отримані чотири типи:

— Сильна потреба у владі / Екстраверт (Активна глобальна політика вдосконалення світового порядку. Приклад: Т. Рузвельт, Ф. Рузвельт, Кеннеді, Джонсон).

— Сильна потреба у владі / Інтроверт (Політика закритих блоків: Вільсон).

— Слабка потреба у владі / Екстраверт («Примиренська» політика, зазвичай малоефективна: Ейзенхауер).

— Слабка потреба у владі / Інтроверт (Політика міжнародного статус-кво: Кулідж).

За способом побудови наша матриця відрізняється від наведених схем тим, що враховує різний стан раціональності політичної поведінки різних суб'єктів, не лише політичних лідерів. У цьому плані вона нагадує варіативну модель, що розроблялася соціологами Запорізького університету на початку 1990 років для «аналізу індивідуальних і групових потреб трудового колективу в умовах оновлення всіх сфер суспільного життя» [7, с. 106-112]. Водночас, суттєвою відмінністю нашої моделі, окрім її політологічної, а не економічної належності, є параметр раціональності політичної поведінки.

Отже, через велику кількість характеристик найоптимальнішим критерієм оцінки політичних суб'єктів є рівень їх раціональності. Таким чином, зводячи разом два аспекти (суб'єкт та рівень раціональності), ми можемо виділити низький, середній, високий рівні раціональності політичної поведінки лідера; низький, середній, високий рівні раціональності поведінки політичних активістів; низький, середній та високий рівні раціональності політичної поведінки мас. Ми маємо у такий спосіб дев'ять кластерів — відносно самостійних режимів політичної поведінки суб'єктів в залежності від рівня раціональності.

В країнах що на початковому етапі формування демократичних процедур прослідковується тенденція щодо підвищення рівня раціональності мас, тоді як у лідерів він знаходиться на низькому рівні. В розвинутих демократіях навпаки — рівень раціональності власної поведінки у лідерів на висоті, тоді як в масах повальний абсентеїзм. Активісти ж займають роль індикатора — як тільки їх рівень раціональності зростає — незабаром зміна економічних еліт у політичного штурвала корабля.

Політичні процеси початку третього тисячоліття відкривають нам суттєву помилковість прогнозів та суджень, які панували в середині ХХ століття. Глобальне зростання кількості населення та різкий розвиток комунікаційних технологій виводить політичний взаємозв'язок на досконально новий рівень. Це змушує дослідників заради класифікації шукати нові спільні риси в різноманітних явищах та процесах. Виносячи на суспільний розгляд власну типологію політичних суб'єктів, отримуєш велику кількість зауважень щодо спільних моментів з попередниками. Звісно, претендувати на унікальність при такому масиві дослідницьких робіт достатньо важко, але саме ця типологія має дійсно всі шанси класифікувати будь-яких політичних акторів за ступенем раціональності їх поведінки.

Література:

1. Додонов Д.Р. Проблема типологізації політичної поведінки / Д.Р. Додонов // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. *Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін* [Відп. ред. О.В.Бабкіна]. — Випуск 19: збірник наукових праць. — К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. — С. 83-89.
2. Kaase M. Political action: Mass Participation in Five Western Democracies / M. Kaase, A. Marsh // *Political Action Repertory* / M. Kaase, A. Marsh. — London: Beverly Hills, 1979. — (Ed. by Barnes S.). — (*Political Action Repertory*). — С. 153–155.
3. Політологія: підручник / [Ю. М. Розенфельд, Л. М. Герасіна, Н. П. Осипова та ін.]. — Харків, 2001. — 124 с. — (Право).
4. Дилигенский Г. Социально-политическая психология / Г. Дилигенский. — М., 1994. — 304 с. — (Наука).
5. Єгорова Є.В. Психологічні методики дослідження особистості політичних лідерів капіталістичних країн / Є. В. Єгорова // М.. — 1988. — С. 16–24.
6. Etheredge L. S. Personality Effects on American Foreign policy, 1896-1968 / L. S. Etheredge. // *American Political Science Review*. — 1978. — №78. — С. 443–451.
7. Воловик В.І., Бех В.П. Наукові основи розробки стратегії поведінки суб'єкта ринку // *Культурологічний вісник. Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини*. Випуск 1. — Запоріжжя: Запорізький державний університет, 1994. — С. 106-112.

Dodonov D.R. Rationality as a Criterion for the Typology of Political Behavior — Article.

Summary. The article explores the political behavior of the main actors in a democratic society. A common criterion for evaluation is derived. The typology of subjects of political space according to the degree of rationality in political life is formulated.

Keywords: politics, political behavior, political actors, rationality, leader, political activists, masses.

Додонов Д.Р. Рациональность как критерий типологии политического поведения — Статья.

Аннотация. В статье исследуется политическое поведение основных акторов в демократическом обществе. Выводится общий для всех критерий оценки. Формулируется типология субъектов политического пространства по степени рациональности в политической жизни.

Ключевые слова: политика, политическое поведение, политические субъекты, рациональность, лидер, политические активисты, массы.